
Stud. eth nol. Croat., vol. 21, str. 169-197, Zagreb, 2009.
 Vitomir Belaj: Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti

POGANSKI BOGOVI I NJIHOVI KRŠĆANSKI SUPSTITUTI

VITOMIR BELAJ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
 Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
 10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

UDK

[398.3(=163.42):299.18(=16)]:28

Izvorni znanstveni rad
 Original scientific paper
 Prihvaćeno: 17. 6. 2009.

Prikazuje se zamjenjivanje poganskih bogova kršćanskim svecima na pretkršćanskim svetim mjestima. Obradena su samo jasno definirana područja uz poganske "svete trokute" na hrvatskom području, na kojima se mogu uvjerljivo pretpostaviti negdanja štovanja Peruna, Velesa, Mokoši i Jaryla. Upozorava se na opasnosti od preranih zaključaka donesenih na osnovi neprovjerenih (ili neprovjerljivih) hipoteza. Posebno se obrađuju sv. Ilija i sv. Vit (Vid) kao Perunovi supstituti i odbacuju pretpostavke o Svantevitovu kultu u južnih Slavena kao nedovoljno argumentirane.

Ključne riječi: mitologija, supstituti, Hrvati, kristijanizacija

Poticaj za ovaj članak dali su mi uporaba nekih izraza koji se vežu uz temu u naslovu i učestalo naglašavanje važnosti praslavenskoga boga Svetovida/Svantevida, Svevida/Suvida ili kako ga već sve ne zovu. Stoga ću uglavnom govoriti o supstitutima na hrvatskom području, a specifičnosti uočene kod drugih naroda – ako ne objašnjavaju nešto u hrvatskom gradivu – ovom ću prilikom izostaviti. Tema kao da pripada u "sakralni zemljopis" jer se postupak supstituiranja pretkršćanskih bogova kršćanskim svecima najjasnije očituje u toponimima.

Potreba za ovakvim člankom postala je akutnom nakon što se pročulo da sam otkrio (a nisam ja, nego Andrej Pleterski) "svete" trokute pa su me počeli obasipati množinom pitanja. A ja mogu samo upozoravati na oprez pri donošenju zaključaka. Moram podsjetiti da kod južnih Slavena nemamo

pisanih spomena o slavenskim božanstvima i njihovim imenima. Imamo tek nekoliko toponima i pokoju uzrečicu, čak i osobno ime, ali presloženo kršćanskom interpretacijom i nerijetko teško providno. Stoga se tek u iznimnim slučajevima smije bez previše ustručavanja govoriti o konkretnim teonimima, i to samo tamo gdje je neki toponim dovoljno providan (primjerice, brdo *Perun*, mjesto ili zdenac *Veleševac*, naselje *Mokošica*). A i to tek nakon što provjerimo njegovo okruženje. Naime, imena starih božanstava izvedena su uglavnom od pojmova i djelatnosti koje same po sebi nisu nužno svete.

Oronim *Perun* (na Učki, Mosoru) mogao je, na primjer, nastati doista prema imenu slavenskoga gromovnika, ali on je mogao jednostavno označavati brdo oko kojega se često gomilaju olujni oblaci pa iz njega trijeskaju munje jer je praslavensko **perunъ* značilo i to: "grom, munja". Nije nemoguće niti to da je takvo ime osmislio neki romantičarski nastrojen lokalni intelektualac u vrijeme narodnoga preporoda.

To se, čini mi se, dogodilo na Pelješcu. U planinarskoj literaturi (u opisu *Ilijina brda*) postoji podatak: *Vrh se još naziva i Perunovim brdom, koje potječe iz pretkršćanskog doba kad je vrh bio kultno mjesto staroslavenskog boga gromovnika...* (Poljak 1996:447). I danas se to ime, s istim objašnjenjem, javlja na internetskim stranicama, ali u narodu nema potvrde za nj. Vinko Foretić je određeniji: *Naziv "Perunovo brdo" pojavio se tek posljednjih decenija iz intelektualnih krugova* (1970:184, n.47). Vrh se u narodu zove *Ilijino brdo* ili jednostavno *Ilija*. Nije jasno zove li se on prema sv. Iliji zato što je taj u svijesti pokrštena puka zamijenio (*supstituirao*) Peruna ili samo prema crkvi sv. *Ilije i Pantelije* koja je nekoć stajala na vrhu. No i ona je mogla biti postavljena na mjesto koje je prije bilo posvećeno Gromovniku.¹

I mosorski i istarski *Perun* utkani su u prostor tako da čine srž mitskoga kazivanja koje je *otisnuto* u pokrajinu pa sada, nakon tih otkrića, više nema nikakve sumnje u njihovo prvobitno mitološko značenje. Iz rekonstruiranih fragmenata svetoga kazivanja mogu se iščitati strukturni odnosi koje su drevni žreci/vračevi prebacili u prostornu dimenziju. Pokušaji

¹ Crkvice je navodno bila izgrađena u XVI. ili XVII. stoljeću, a u XIX. su ju razorili gromovi. Kip sv. Ilije koji je, kažu, bio i stariji od crkve (na njemu je navodno pisalo *Opsere Domine, tolle animam meam*), namjerno je uništen.

interpretiranja bit će stoga uvjerljiviji ako nam uspije iz suodnosa nekoliko imena i elemenata krajobraza "ispričati" sveto kazivanje, no to u sebi krije opasnost da istraživač unese u rekonstrukciju elemente za koje zna (ili drži da zna) iz drugih izvora, kao da ih je otkrio na istraživanu mjestu. Uvijek treba biti svjestan hipotetskog značaja velike većine "zaključaka" do kojih se može doći na taj način. A na hipotezama se jednostavno ne smiju graditi novi zaključci i misliti da su oni ispravni.

Riječ *supstitut*, rabljenu u smislu ove teme, možemo najlakše prevesti s "nadomjesni, zamjenski lik". Izvedena je iz latinskoga *substituo*, -ui, utum, "umjesto koga ili čega postaviti, zamijeniti". Andrija Jambrešić je u svojem *Lexicon latinum* (1742.) preveo *Substitutus* s *Mesto drugoga posztavlyen, Namesztnik*.

Katkada se u tom značenju može čuti ili pročitati riječ *hipostaza*. No ta riječ potječe od grčkoga *ὑπόστασις* i izvorno znači "podloga, bit, trajna osnova stvari, Božja priroda", što će reći da bi u vremenskoj protezi *hipostaza* prethodila *supstitutu*. Neka "podloga", kada na nju dođe nešto drugo, postaje *hipostazom* u odnosu na ovo novo, a to što je "sjelo" na nju, što ju je zamijenilo, nadomjestilo, to je *supstitut*. No ponekad ju rabe u smislu *aspekta* (tj. jednoga od vidova njezine *trajne osnove*).

Treći izraz koji u novije vrijeme plaši nepripravljene čitatelje je *epikleza* pa tu riječ možemo pročitati i u naslovima poput *Gromovnik Sveti Ilija*, *Perunova epikleza te sveti Nikola*, *Velesova epikleza* ili *Sveti Petar, epikleza Janusova ili Perunova*? I ta je riječ grčka, *ἐπίκλησις*, ali ona zači "pridjevak, prezime, zaziv", ali ne i "ime" (tako je, na primjer, *Gospa epikleza Blažene Djevice Marije*, a ne njezino ime).

Ni izraz "zamjenski lik" nije najsretniji. Izraz se rabi u strukturalnoj metodi pri njezinoj primjeni na književno djelo. To je osoba koja može zamijeniti neki lik a da se pripovijest ni u čemu ne poremeti. Takva zamjena unutar strukture nekoga kazivanja ne mijenja njegov sadržaj niti bit osobe na tome mjestu u kazivanju. Tako su, na primjer, u raznim inačicama bjeloruskoga kazivanja o boju između Peruna i Velesa (pri čem su imena pretkršćanskih bogova napuštena) glavni junaci zamijenjeni drugima, a da se ništa nije promijenilo. Umjesto Peruna nastupaju, gotovo proizvoljno, *bog*, *perun*, *grom*, *munja*, a umjesto Velesa *zmaj*, *zmija*, *už*, *vrag*, *nečastivi*. Za razumijevanje sadržaja posve je irelevantno kako se zove koji lik u konkretnom

kazivanju jer njegovu ulogu i značajke prepoznamo iz njegova mjesta u strukturi (naravno, ako tu strukturu poznajemo). Zato ne treba čuditi ako u makedonskoj inačici toga istoga općeslavenskoga kazivanja zmaj, *змеј*, postaje gromovnikovim pomoćnikom i dobiva antropomorfno obličje.

Ta inačica je iz Velesa (*nomen est omen*, "ime je predznak", rekli su stari Latini). Gromovnikov pomoćnik zove se ovdje *Змеј* (u istočnom dijelu Balkana ime *zmaj* prešlo je sa zmijolikog bića na antropomorfno nebesko biće iz gromovnikova kruga), dok je njegov zmajski suparnik neka *ламња* (iz novogrčkoga *λάμια*, "duh, utvara"):

Свети Илија грми сос кочијата. Змеот фрла огин по ламњата и ако се скрие ламњата во нешто: у човек, у камен или у шчо да било, ќе фрли змеот на това место сос стрела сос острила од камен и ако го погоди, ќе го трешчи.

("Sveti Ilija grmi s kočijom. Zmaj baca oganj na lamnju i ako se lamnja skriva u nešto: u čovjeka, u kamen ili u što da bude, zmaj će baciti na to mjesto strjelicu – s kamenom oštricom – i, ako ga pogodi, tresnut će ga" Матевъ 1893:132, Belaj 2007:96). Gromovnikov pomoćnik *Zmej* *bije i treska* s ognjem (munjom) koja je ujedno *strela* (strjelica) *sos ostrila od kamen*, s kamenom oštricom (šiljkom). Zmaj se služi gromovnikovim kamenodobnim oružjem! Jasno je da imamo pred sobom gromovnika iz vremena kada Slavena još dugo ne će biti. Ovdje pred nama ne da nije kršćanski *sveti Ilija*, pa niti praslavenski *Perunъ*, nego drevni **per(k^w)u-no-* iz doba prije nego što su Praindoeuropļani upoznali broncu... Zamjenom poganskih bogova kršćanskim svecima ne dobiva se zamjenski lik u smislu strukturalističke frazeologije. Stoga bi bilo bolje govoriti o *nadomjesnim likovima*.

Nije uvijek lako utvrditi nadomjesni lik. Na Mosoru je jugozapadni greben kojega ponegdje cijela zovu *Perun*. Stanovnici Podstrane govore o Perunu kao o grebenu s tri vrha, redom prema istoku: *Perunsko* (Sv. Juraj, 441 m), *Perun* (oko 400 m) i *Perunić* (447 m). U Žrnovnici pak zovu vrh s crkvicom sv. Jurja *Perun*, a za ostale niti ne znaju. Razlog je posve jednostavan. Dok se, na primjer, iz Strožanca lijepo vidi niz vrhova cijeloga grebena, iz Žrnovnice se vidi samo Sv. Juraj pa im je on *Perun*. Je li ovdje sv. Juraj Perunov supstitut? Ivanov i Toporov doista su mislili da je sv. Juraj, kršćanski borac protiv zmaja, supstitut gromovnika Peruna

(1974:19). No dosadašnje analize slavenskoga gradiva (Katičić u nizu radova od *Hoditi – roditi* dalje [1987, 1989]) vrlo uvjerljivo pokazuju da je *Juraj* općeslavenska, ali kršćanski interpretirana zamjena za *Jaryla/Jarila*, koji se pak pokazao kao Perunov sin. Kako onda protumačiti pojavu crkvice sv. Jurja na *Perunskom/Perunu*? Da bismo to mogli učiniti, morali bismo prvo utvrditi priču koja se nekoć kazivala na tome području. A za takvo što još uvijek imamo premalo elemenata.

Ključ za odgonetanje ove zagonetke leži, dakle, u zaboravljenoj priči koju ne poznajemo. No ne ćemo ju naći zapisanu u knjigama i spisima. Zapisana je tu, oko nas, u naš krajolik. On nam ju kazuje. Antun Radić, utemeljitelj suvremene hrvatske etnologije, izrijekom je napisao godine 1914. kako

... hrvatska domovina zbori i priča svojim sinovima: zbori svaki dol i brijeg, svaki kut i jarak, svaki potok i mnoga rijeka, zbori i priča svako selo i grad. Ako je ikoju domovinu koji narod ikada doista osvojio, obuhvatio ju sa svojih pet osjetila, a to je Hrvat osvojio svoju Hrvatsku time, što su koljena i koljena naših predaka u tisućama i tisućama imena mjesta ostavila potomcima pečat svojih dojmova, svoje misli i svoga rada. U tim je imenima naša domovina tako opisana, njezina prošlost tako ispričana, kako bi ju opisali i njezinu prošlost izpričati jedva mogao ikoji zemjopisac ili povjesničar. To je domovina, koja svojim sinovima zbori i priča, jer stoljetnim nazivima i imenima mjesta zbore i pričaju mrtvi, davno nestala pokoljenja.

Što do sada znamo o Jarylu? Životopis mu je vrlo uzbudljiv. U najkraćim crtama: rodio se *Perunu* i *Mokoši* na *Velju noć* (na Novu godinu, prijelazu iz veljače u ožujak), no maskirani koledari (ljudi iz Velesova svijeta, tj. svijeta mrtvih) oteli su ga i odveli *Velesu*. Tamo je živio kao Velesov sin, napasivao je vukove, a zvali su ga, najvjerojatnije, *Jarylo*, *Jaroslav*, *Jarovit*; to je onaj koji pršti od mladenačke snage u proljeće. Kada je za nekoliko tjedana odrastao, krenuo je (natrag) preko mora po nevjestu. Prešavši veliku vodu, donio je u zemlju proljetnu rosu, zelenu travu i mladice stabala. U zelenoj travi, uz vodu, susrest će svoju (neprepoznatu) sestru *Maru*, planut će ljubav, a njihova će veza osigurati plodnost i rodnost usjeva, stoke i ljudi. Njegov se dolazak u zemlju poklapa s *Jurjev*im, 23. travnja. Ne treba čuditi što su ga u kršćansko doba poistovjetili sa svetim Jurjem (*Άγιος Γεώργιος*), kršćanskim mučenikom u doba cara Dioklecijana, s kojim ga ne povezuju

samo mjesto u kalendaru i slično ime, nego i značenjska srodnost, jer grčki γεωργός znači "zemljoradnik".

Kod vode će se dogoditi sudbonosni susret s djevojkom, a Jarylo mijenja ime u *Ivan*. Naime, folklorno gradivo u kojem nalazimo fragmente praslavenskoga vegetacijskog mita dijeli se u dvije skupine. U tekstovima u kojima se opisuje dolazak u zemlju, junak gotovo uvijek nastupa kao *Juraj*, *Jurij*, *Jiři*, *Юрий/Егорий*, *Юрай*, *Ярыло*, dok u tekstovima u kojima se aludira na njegovu svadbu s Gromovnikovom kćerkom nastupa uglavnom pod imenom *Ivan*, *Jan*, *Иван*, *Ваня* i sl².

Nakon toga susreta održat će svadbu u krugu gospode svatova u Perunovu *gradu* (ogradaenu prostoru) pod vrhom Gore ili na suhoj grani na stablu Svijeta, a vrhovni bog promatrat će ih s vrha:

Gori sedi sivi sokol,
Gori sedi, grada gleda:
"Bog nam živi tu gospodu!"³.

Kada to znamo, lakše ćemo razmišljati o priči koju nam želi ispričati krajolik. Jarylov nadomjesni lik određen je njegovim životom. Najuvjerljivije objašnjenje za crkvicu na Mosoru glasilo bi da je sv. Juraj došao na mjesto na kojem su u pretkršćansko doba častili Jurja/Jaryla tamo gdje je rođen (na Gori u očevu domu) ili pak tamo kamo se on nakon Jurjeva vratio da bi u Perunovu dvoru pirovao s Marom/Moranom. To bi značilo da je riječ o sastavnom dijelu izvornoga kazivanja (*sin u domu očevu*). To može lako objasniti pojavu Jurjevih crkvice i na drugim na perunovitim vrhuncima, ponajprije po Dalmaciji.

No moguća su i drukčija objašnjenja. Druga bi mogućnost na Mosoru bila da je sv. Juraj ondje doista zamijenio Peruna, ali za takvo što ne vidim nikakvih argumenata. Treća je, dakako, mogućnost (koju nikada ne smijemo

² Nedavno sam (2007) pokušao promjenu imena *Jarylo* > *Ivan* protumačiti mitskim zbivanjem pod svetim stablom što je u vrlo starom sloju bila *iva/vrba/rakita* pa bi ime *Ivan* nastalo od *iva*, no Katičić mi je pokazao da je to zbog prozodije više nego problematično.

³ Riječ je o ostatku svete praslavenske formule što ju je Katičić rekonstruirao u obliku **vysoko na vr̥hu or̥bъ s̥editъ, daleko gl̥editъ* (Katičić 1990:67).

posve smetnuti s uma) da je postavljanje crkvice i njezino imenovanje po svecu iz Kapadokije bilo motivirano razlozima posve druge vrste, koje nikada ne ćemo moći dokučiti. No to posljednje, čini mi se, barem na Mosoru, s obzirom na starost crkvice i na cjelokupno okruženje jedva da je moguće.

Sv. Juraj kao kršćanski svetac, prema legendi mučenik iz Dioklecijanova vremena, dijeli s Jurjem/Jarylom osim imena još jednu odliku: obojica se bore sa zmajem. Razlikuju se ipak u tome što Juraj/Jarylo mačem odsijeca glavu zmaju, dok ga sv. Juraj u pravilu probada kopljem. U veoma raširenoj kršćanskoj ikonografskoj shemi njegova borba sa zmajem simbolizira borbu Crkve s poganstvom. Lako je moguće da je to graditelj crkava dodatno motiviralo da ga izaberu za nadomjesni lik Jarylu, no mogao je biti dobrodošao na bilo kojem prvotno poganskom svetom mjestu.

Odsijecanje glave (zmiji) jest važna *differentia specifica* Jarylova mita u odnosu prema Perunovu. Jarylo *odsijeca glavu zmiji metalnim mačem*, a Perunju *bije kamenim batom*, maljem, sjekirom, čekićem... (Belaj 2007:252). To je praslavenska sveta pjesnička figura. Koplje kao rekvizit dolazi iz kršćanske ikonografije i viteške srednjovjekovne književnosti, no javlja se u zanimljivim kombinacijama, na primjer:

Sveti Juraj blage krvi med vojaki bil je prvi.

Sveti Juraj koplje meče, on pozoja strašno seče (Huzjak 1957:19).

gdje Juraj zmaja *kopljem sječe* što je zapravo nemoguće, ali ukazuje na preplitanje predodžbi.

Ta je motivacija mogla ponegdje vrijediti i za sv. Mihovila koji kopljem probada zmajolikog vruga (zapravo sedmoglavoga zmaja, Otk 12,1–9). Sv. Mihovil drži u ruci vagu i vagat će na sudnji dan duše, a prema liturgijskim tekstovima *vodi duše blaženih u raj*. Stoga su njegove crkve obično smještene blizu grobalja, ili uopće služe kao grobne crkve. Tamo, gdje su pretkršćanski Slaveni predavali tijela svojih pokojnika Velesu (na grobljima), mogla je vrlo lako kasnije nastati crkva posvećena sv. Mihovilu. No ni svaka crkva sv. Mihovila nije nužno sjela na Velesovo mjesto. Tek bi pomna arheološka istraživanja mogla pokazati je li koja od starih crkava sv. Mihovila nastala na mjestu pretkršćanskoga groblja. A i tada je pitanje je li sv. Mihovil došao zamijeniti poganskoga boga ili on, jednostavno, obavlja svoju kršćansku dužnost – brani duše umrlih od Zloga.

Jednako prihvaćanje kršćanskih supstituta može se uočiti i u istočnoslavenskim tekstovima u kojima sv. Juraj sječe zmijama glave mačem, a Mihovil ih probada kopljem:

Мы пошлѣм святого Ягория з войстрым мечом, святого Миколая с жарким огнѣм, святого Михайла з довгим копѣм. ... Если ж вы будзеця своих слуг разсылаць и яд распущаць, то будзець вас святѣй Ягорий войстрым мечом рубаць, святѣй Миколай жарким огнѣм будзець палиць, будзець святѣй Михайла довгим копѣм пробиваць... (Романов 1894/5:183).

Katičić je na temelju predaja raznih slavenskih naroda rekonstruirao dvije varijante jezgrenoga praslavenskog obrednog iskaza o borbi Jurja sa zmijskim protivnikom:

- a. [Јуѣгј] змѣји голѣ сѣчѣть.
- b. [Јуѣгј] позоју голѣ сѣчѣть (Katičić 2008:100).

Dok je boravio preko vode kod Velesa, mladi Jarylo je napisivao "Velesove hrtove", vukove, pa je razumljivo zašto su na Velesovoj točki ponegdje (kod Ivanca, na primjer, pa po istočnim Alpama) crkvice sv. Vuka/Wolfganga (doslovce: *Vukohoda*, onoga koji hoda s vukovima).

Mara kao da nam u ovoj mitskoj toponimiji izmiče. Možda je tek crkvice sv. Marine u Mošćeničkoj Dragi njezin trag. Možemo, naime, dosta dobro rekonstruirati kako je tekao Jurjev put iz Velesova svijeta: krenuo je s druge strane Rječine, ispod trsatske stijene (iznad koje je crkva sv. Jurja), prešao preko mora, iskrcao se u Lovranu (Sv. Juraj), u *lugu* kraj Potoka u Dragi susreo Maru (Sv. Marina), krenuli su zajedno dalje prema jugu (Sv. Ivan), popeli se do Mošćenica gdje su mu *pomostili moste* (drevni izraz za "pripraviti put mladoženji") pa dalje prema Brseču do mjesta gdje je kapela sv. Jelene (sveta majka!) i onda gore na Gradac gdje će se održati pir. A još više, na vrhu *Perun* (881m), *Gori sedi sivi sokol*, *Gori sedi, grada gledi: "Bog nam živi tu gospodu!"*. Sv. Marina se jako lijepo uklapa u taj itinerar.

Nije nemoguće da je iz kršćanske hagiografije došao lik sv. Margarete koju ponegdje tumače kao djevicu koju je Juraj spasio od zmaja te se uklopio u pretkršćanske sheme što su izvorno bile povezane s Jarylom i ponegdje prekrrio

Maru. No dosad probrano gradivo ne daje nam uvjerljive podatke. Margareta je mogla biti pridružena Jurju i bez pomoći pretkršćanskoga supstrata.

Sa sv. Jelenom nameće se lik božanske majke, pretkršćanske bogorodice. Danas u literaturi prevladava kao njezino ime Mokoš. Tako je navedena i u Kyivskoj kronici u opisu Vladimirova "panteona" uz godinu 980.:

И нача княжити Володимиръ въ Києве единъ и постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна а главу его сребрену а усъ златы и Хорса, Дажбога и Стрибога и Симаргла и Мокошь.⁴

No to isprva najvjerojatnije nije bilo ime, nego epitet te dvojake božice, izveden iz korijena **mok-*, **mokr-* u značenju "mokar". Ona je Perunova žena, ali i Velesova ljubavnica, pa je obično smještena uz neku vodu (zdenac, izvor, rijeku... voda je, naime, granica između svijeta živih i svijeta mrtvih, Peruna i Velesa); pola godine (pola dana) je *gore* kod muža, drugu polovicu *dolje* kod ljubavnika; posreduje između njih šaljući ljude u smrt. Dok je dolje uz vodu kod ljubavnika, ona je *mokra*, a gore kraj gromovnika je *ognjevita*, ona je žarko Sunce (tako ju i zovu Litavci: *Saule*). Zato ima u novijim predajama različitih slavenskih naroda dvojaka imena. Zovu ju ponegdje *Ognjena Marija* (i sestra je gromovnika Ilije), drugdje *Мокош*, *Макрина* i sl.

Andrej Pleterski je 1996. ustvrdio da su prigodom pokršćavanja na njezino mjesto u pravilu postavljali crkve posvećene kojoj od kršćanskih svetica, ponajviše Blaženoj Djevici Mariji koja je majka Božja, kao što je Mokoš majka Perunove djece. Kod Mošćenica je izbor pao na sv. Jelenu, uz Mariju svakako najveću majku u povijesti kršćanstva. Ona je majka cara Konstantina koji je 313. dopustio javno ispovijedanje kršćanske vjere, a ujedno je ona svojim arheološkim i konzervatorskim pothvatima priskrbila Crkvi dragocjene relikvije, između ostaloga i *drvo Križa*. Stoga ju i zovu Jelena Križarica. Kapela kod Mošćenica je iz XII./XIII. stoljeća, a u XV. stoljeću izrađen je reljef Sunca što je uzidan izvana u zid iznad vrata (to mu je vjerojatno sekundarno mjesto). A u XV. je stoljeću na dan

⁴ („I poče knežiti Vladimir sam u Kyivu i postavi kumire na hum izvan dvora s trijemom: Peruna drvena a glava mu srebrna a brk zlatan, i Hrsa, Dažboga, i Striboga, i Simargla i Mokoš.“)

uzvišenja sv. Križa, 14. rujna (spomendan pronalaženja križa na Golgoti), padao jesenski ekvinocij. Zapanjujuće je moguće dugo trajanje elemenata kulta Perunove žene – Sunca!

Najčešći supstitut Perunove žene na zapadu svakako je Blažena Djevica Marija. Već sam rekao da je Mokoš nerijetko uz vodu kao granica između Ovoga i Onoga svijeta, uza zdenac ili izvor. *Mokoš*, a kasnije njezina kršćanska nasljednica kod pravoslavnih Slavena, sv. Paraskeva (*sv. Petka*), sjedi kraj zdenca i prede. Zdenac, izvor zdene vode, postojao je kraj crkve sv. Marije u Lepoglavi, jednoj od kutova trokuta sv. *Juraj* u Purgu – sv. *Ivan* na Gorici – sv. *Marija*. Na Pagu je rekonstruiran sveti trokut što ga tvore vrh s crkvicom sv. *Vida*, stijena s crkvicom sv. *Jurja* i samostanska crkva sv. *Marije* u pašcome Starom gradu. U samostanskom dvorištu je, baš kao i u

Lepoglavi, zdenac koji nikada ne presušuje. Nekoć je, kažu, u doba rata na otoku zavlada la suša i za pomoć su se tada obratili Blaženoj Djevici Mariji. Ona im je dala toliko vode da se iz toga zdenca prelijevala. Zdenac je bio i pred Markovom crkvom, jednom od točaka zagrebačkoga trokuta.

Pojedinačno se javljaju sv. Marija Magdalena i sv. Ana. Sv. Marko u Zagrebu ne pripada u ovu skupinu, premda je i on "sjeo" na Mokošino mjesto. No ta je crkva svoje ime dobila, najvjerojatnije, zahvaljujući trgovcima koji su se doselili iz Mletaka (o njima svjedoči *Mletačka ulica*) i nisu imali previše osjećaja za slavensku mitsku predaju. Pred njom se još vide tragovi nekakva postolja. To je temelj baroknoga pozlaćenog Marijina kipa što su ga uklonili godine 1869. Je li to trag stare, u korijenima još poganske tradicije? Podignut je, doduše, tek početkom XVIII. st., no lako je moguće da je tada još tinjala nekakva mutna "kolektivna memorija" koja je kumovala pri toj odluci.

Velesov nadomjesni lik može biti sv. Mihovil, kako sam maloprije naveo, no to ne će biti lako odrediti jer će uvijek postojati sumnja da je njegov izbor možda neovisan o poganskom bogu koji se prije častio na tome mjestu. Ponegdje to može biti sv. Blaž/Vlaho, kako je to vjerodostojno pokazao Boris A. Uspenskij (1982) na istočnoslavenskom gradivu. Sv. Juraj na Velesovoj točki ne će biti nadomjesni lik, nego mu je sudrug u mitskom kazivanju, baš kao i sv. Wolfgang/Vuk. Ni za sv. Nikolu, koji je kod istočnih Slavena izrazito velesovit, nemamo potvrda kod nas. Nikola je doista često uz vodu, ali kao i njegovom baroknom sudrugu na mostovima, sv. Ivanu Nepomuku, to je njegova kršćanska dužnost. Nikola spašava mornare, brodare, splavare, mlinare od podivljale vode.

Velesa ćemo naći i na gori, gdje ga ne bismo očekivali: na Ivančici (*Vražji stolček* nad Prigorcem), Medvednici (*Plazur, Medvedgrad*), na Pelješcu (*Zmijsko brdo*), odakle će ga Gromovnik otjerati (i vedski Indra je *áhann áhim párvate śísriyāṇám*, "ubio zmiju na gori ležeću", RV). To su čisti toponimi, no nije isključeno da bi se mogao i na gori naći neki kršćanski svetac koji ga je tamo nadomjestio.

Peruna i njegove supstitute ostavio sam za kraj. Kod Hrvata su dva sveca dobila zadatak da priguše štovanje staroga pretkršćanskog gromopucateljskog boga. To su sv. Ilija i, po mojem čvrstom uvjerenju, sv. Vid. Sveti Jakob na Plazuru ne će pripadati u to društvo jer je crkvice

premlada. Ni sv. Mihovil, kod istočnih Slavena čest i lako prepoznatljiv Perunov supstitut (u pučkim kazivanjima sjedi u crkvi na vrhu gore i baca strjelice⁵), kod Hrvata se ne javlja u toj ulozi.

Sv. Ilija je zapravo starozavjetni prorok (hebrejski *ʿēlījā[hū]*, živio je oko 850., njegovo djelovanje opisuju 1. i 2. Kr, a spominju ga i 1 Mak, Sir, Mal te Mt, Lk i Iv). Završetak njegova zemaljskog života, opisan u 2. Kr 2,11: *I dok su tako išli [Ilija i Elizej] i razgovarali, gle: ognjena kola i ognjeni konji stadoše među njih, i Ilija u vihoru uziđe na nebo* dao je mogućnost zamišljati ga kako se vozi u kolima po neravnim oblacima, pa kotači povremeno udaraju o kamen, izbijaju iskre i grme. Časti ga istočna Crkva, posebice Grci (zaštitnik im je od groma, munje i kiše) i Slaveni ("štiti od nevremena i ognja, bdije nad plodnošću" pa ga zovu *Ilija gromovnik*).

Kod Grka je sv. Ilija, *Ἡλίας*, supstitut za *Zeusa* (gromovnik), no očito su ga ponekad identificirali i sa Suncem, pri čemu je poveznicu tvorila sličnost imena (bog Sunce = *Ἡλιος*, Ilija = *Ἡλίας*). Nekoć su Iliji žrtvovali pijetlove (vjesnike Sunčeva svanuća). Kada sijeva i grmi, to se Ilija vozi u kolima po nebu i lovi munjama Vraga ili Zmaja. Štuju ga na vrhovima gora i tamo je obično kapela (npr. u Sparti na Tajgetu). Pastiri su palili krjesove na vrhu, a seljaci u dolinama, kada su ih uočili, palili su krjesove od sijena i plesali oko ili preko njih.

I kod Slavena je sv. Ilija nadomjesni lik Gromovnikov, on je *Ilija gromovnik*, u folklornim tekstovima je protivnik *ljute zvijeri*. Znakovit je položaj Ilijine crkve u drevnome Jaroslavlju, gdje je suprotstavljena crkvi sv. Vlaha: Илинская церков ÷ Власьевская церков, čime su stara poganska mjesta bogova Peruna i Velesa dobila kršćansku legitimaciju.

U zapadnoj se Crkvi njegov kult nije pravo ukorijenio⁶ (postojao je njegov blagdan u Galiji u VI. st.), jedino ga Karmelićani štuju kao svojega

⁵ Vidi Успенский 1982. Konačni rezultat je kao i kod Jurja. I Mihovil i Juraj zadržali su svoja kršćanska imena, no zato su prihvatili značajke svojih poganskih predšasnika – attribute (strjelice), napustivši svoje izvorne (koplja).

⁶ *Der Kult konnte sich i. Westen nicht durchsetzen*, napisao je Jochen Boberg za sjajan *Lexikon der christlichen Ikonologie*, izd. Herder (Rim – Freiburg – Basel – Wien) 1990/6:119/121.

preteču ("utemeljitelja reda"). No ta tvrdnja ne stoji u potpunosti. Njegovih crkava ima, pod utjecajem nekoć bizantske Aquileje i Mletaka, i kod zapadnoga, katoličkoga dijela južnih Slavena (znaju ga i Slovenci). Zaštitnik je katoličke Slavonije i Bosne! U puku je on Gromovnik, ne zna kada mu je imendan (kada bi znao, priredio bi toga dana od veselja veliki "vatromet" i pobio pola svijeta), sestra mu je Ognjena Marija /Marina, na njegov dan nije dobro raditi. U Konavlima postoji više oronima *Ilijina kita*. To su vrhovi na koje su sve do nedavna ljudi odlazili o Ilinju i tamo palili krjesove.

U Hrvatskoj je evidentirano (Badurina 2006) ukupno 95 kapela i crkava posvećenih sv. Iliji, od toga je 14 župnih crkava:

Biskupija	župna crkva	kapela	ukupno
Dubrovačka	—	22	22
Đakovačka	2	6	8
Hvarska	—	3	3
Križevačka	—	1	1
Porečka	—	4	4
Požeška	3	6	9
Rabska	—	1	1
Senjska	—	6	6
Splitska	4	13	17
Šibenska	1	6	7
Varaždinska	1	—	1
Zadarska	—	3	3
Zagrebačka	3	10	13
Ukupno	14	81	95

Zanimljivo je pogledati njihov raspored u prostoru. Najviše ih ima, kako se i moglo očekivati, u Dubrovačkoj biskupiji, gdje je bizantski (i uopće grčki) utjecaj u prošlosti bio vrlo snažan, a dosta ih ima i u Splitskoj. U drugim ih biskupijama ima znatno manje, ali iznenađuje veliki broj Ilijinih crkava u Zagrebačkoj biskupiji na sjeverozapadu Hrvatske. Dvije župe, posvećene sv. Iliji, postoje i kod Slovenaca (blizu hrvatske granice). Ne će, dakako, biti

da je na svim mjestima sv. Ilija imao izbrisati sjećanje na Peruna. Ponegdje je, primjerice, po Slavoniji i Bosni, on bio izabran zato što je njihov svetac-zaštitnik (*Landespatron*). Zaključke o tome smijemo donositi tek kada takvu crkvu sagledamo u njezinu cjelovitu okruženju.

Poseban je slučaj sa sv. Vidom. Na jednom ga mjestu možemo nedvosmisleno povezati s Perunom. To je mjesto blizu Gračišća u središnjoj Istri. Tamo se jedan "vrh" (zapravo je to izbočeni rub istarske ploče koja se ovdje lomi i obrušava u uzbibanu dolinu, a odozdo djeluje kao vrh) zove *Peruncovac* (na kartama je označen kao *Perunčevac*, 469 m). Oronim *Peruncovac/Perunčevac* svojim oblikom govori da je izveden iz posvojnog pridjeva koji je pak bio izveden iz imena *Perunac*. A Perunac bi bio mali Perun, točnije, to bi bio *Perunić*, Perunov sin (već poznat s Mosora). Ime govori da je to mjesto što na neki način pripada Peruncu. Peruncovo/Perunčevo mjesto, ili mjesto njegova oca, teško da je moglo biti drugdje doli na mjestu današnjega sv. *Vida* blizu Gračišća, potvrđena već u X. st. (odatle se u daljini vidi vrh *Perun* na Učki). Ovdje sv. Vid jedva da bi mogao biti na kršćanstvo preobraćeni Svetovid ili Suvid, nego je sicilijanski svetac Vit koji je tamo istisnuo čašćenje Peruna ili njegova sina.

Sveti Vid inače nije imao sa slavenskim poganstvom nikakve dodirne točke. Rođen je kao *Vitus* u Mazari na zapadu Sicilije, kao sedmogodišnjak je pobjegao s dadiljom Krescencijom i učiteljem Modestom od još uvijek nekrštenih roditelja. Kasnije su bili zbog vjere proganjani i mučeni (legendarni kotao s uljem), a spasio ih je anđeo i odveo natrag na Siciliju gdje je Vid umro u sređenoj starosti. I to bi bilo sve. Kasnije su, godine 586., njegove relikvije bile odnesene u Lukaniju, pa 756. u St-Denis kod Pariza i 836. u Corvey u zapadnoj Njemačkoj.

Benediktinci iz Corveya misionarili su pak među zapadnim Slavenima pa su tako u Pragu sagradili knezu Václavu oko godine 925. (to je godina Splitskoga sabora) i danas poznatu i slavnu crkvu sv. Vita. Kasnije je stvoreno uvjerenje da je sv. Vid posvuda kod zapadnoga, kasnije rimokatoličkoga dijela Slavena nadomjestio poganskoga *Svantevita* (Anđelko Badurina: *te su tvrdnje nevjerodostojne*).

No izvori nam nude složeniju priču. Župnik Helmold (župnikovao je u Bösauu kod obodritskog plemena Vagrijaca, između Lübecka i Kiela, † nakon 1177.) u *Chronicon Slavorum* (počeo ju je pisati prije 1168., a završio

nakon te godine; tiskana je 1556.) spomenuo je rujanskoga boga zvana *Zuantevit* (najsjeverniji dio Rujane, gdje je stajao Svantevitov hram, zove se i danas *Wittow*). *Zuantevit* je, prema njegovim riječima, bio bog Rujanaca i bog svih (zapadnih) Slavena.⁷

U 6. poglavlju, *De conversione Ruianorum*, naveo je da stara predaja (*Tradit enim veterum antiqua relacio*) govori kako su za Ljudevita II. pobožni redovnici krenuli iz Corveya Slavenima navješćivati Riječ Božju. Došli su do Ranaca ili Rujanaca koji žive usred mora. Tamo je žarište ludosti i sjedište štovanja poganskih bogova. Pridobili su ih za pravu vjeru i izgradili im bogomolju, u čast Gospodina i Spasitelja Isusa Krista i na spomen svetoga muža Vita, koji je zaštitnik Corveya. Ranci su kasnije opet otpali od vjere, otjerali svećenike i krštenike, a vjeru zamijenili praznovjerjem. Svetoga Vita, naime, štuju kao boga, dajući prednost stvorenomu pred stvoriteljem. Časte ime sv. Vita kojemu su sagradili veliki hram i postavili kip kojem priznaju božansku vlast. Tu proriču i daju godišnja podavanja, a i trgovci iz svih krajeva žrtvuju bogovima dio od svoje robe. Ovo praznovjerje traje do današnjega dana. Helmoldov sam tekst ovdje parafrizirao i skratio, a pod crtom dajem izvornu verziju.⁸

⁷ Naveo je i jedno žensko božanstvo: *Siwa, dea Polaborum* (Živa[?], boginja Polabljana), možda odgovara nebeskom aspektu Mokoši. Zapisao je i jednu sitnu, a važnu pojedinost: premda ti Slaveni štuju brojne bogove i demone, ipak ne niječu istinu da nad svima vlada jedan bog u Nebu (nije mu, nažalost, naveo ime). No taj se bog, prema slavenskom vjerovanju, bavi samo nebeskim problemima, a za sve ostalo nadležni su drugi bogovi koji su njegove krvi (što bi značilo da su njegova djeca). Istraživači su većinom šutke prelazili preko njega jer je predodžba o njemu bila u posvemašnjoj suprotnosti s evolucionističkim predodžbama o primitivnom stupnju slavenske religije.

⁸ *Peragratique multis Slavorum provinciis pervenerunt ad eos qui dicuntur Rani sive Rugiani et habitant in corde maris. Ibi fomes est errorum et sedes ydolatriae. Predicantes itaque verbum Dei cum omni fiducia omnem illam insulam lucrati sunt, ubi etiam oratorium fundaverunt in honorem domini ac salvatoris nostri Iesu Christi et in commemorationem sancti Viti, qui est patronus Corbeiae. Postquam autem, permittente Deo mutatis rebus, Rani a fide defecerunt, statim pulsus sacerdotibus atque Christicolis religionem verterunt in supersticionem. Nam sanctum Vitum, quem nos martirem ac servum Christi confitemur, ipsi pro Deo venerantur, creaturam antepoentes creatori. Nec est aliqua barbaries sub celo, quae Christicolae ac sacerdotes magis exorreat; solo nomine sancti Viti gloriantur, cui etiam templum et simulachrum amplissimo cultu dedicaverunt, illi primatum deitatis specialiter attribuentes. De omnibus quoque provinciis Slavorum illic responsa petuntur et*

Budući da je godine 1169. danski kralj Waldemar razorio hram, dao spaliti kip i prisilio Slavene da se pokrste, to je poglavlje Helmold bio napisao ranije. No u 108. poglavlju s naslovom *De Zuantevit Ruianorum symulachro* Helmold je prvo opisao kako je Waldemar osvojio Rujanu, a u Arkoni opljačkao i porušio hram te dao Svantevitov kip sasjeći i spaliti. Tome slijedi opis pokršćavanja. Dodao je "plitko kazivanje" (*tenuis fama*) i ponovio ono što je već ranije napisao u 6. poglavlju, naime, da je Ljudevit, Karlov sin, dao Rujanu samostanu sv. Vita u Corveyu i što se sve zbivalo sa sv. Vitom.⁹

Danski je ljetopisac Saxo Grammaticus (~1150. – 1204.) u *Gesta Danorum* opisao bojni Waldemarov pohod godine 1168. na Rujanu i osvajanje grada Arkone te rušenje Svantevitova (*Suantovitus*) hrama. Waldemarov pohod na Rujanu spominje uz g. 1169. i danska *Knytlinga saga* (povijest Knytlinga, tj. Knutovih potomaka i njihovih pothvata u X. i XI. stoljeću). I schwerinski biskup Berno zapisao je kako su za cara Friedricha I. (1152. – 1190.) g. 1170. *destruxit idolum Szuentevit gentis Ruyanorum*. I to su

sacrificiorum exhibentur annuae soluciones. Sed nec mercatoribus, qui forte ad illas sedes appulerint, patet ulla facultas vendendi vel emendi, nisi prius de mercibus suis deo ipsorum preciosa quaeque libaverint, et tunc demum mercimonia foro publicantur. Flaminem suum non minus quam regem venerantur. Ab eo igitur tempore, quo primo fidei renuntiaverunt, haec superstitio apud Ranos perseverat usque in hodiernum diem.

⁹ *Tenuis autem fama commemorat Lodewicum Karoli filium olim terram Rugianorum obtulisse beato Vito in Corbeia, eo quod ipse fundator extiterit cenobii illius. Inde egressi predicatorum gentem Rugianorum sive Ranorum ad fidem convertisse feruntur illicque oratorium fundasse in honore Viti martiris, cuius veneracioni provincia consignata est. Postmodum vero, ubi Rani, qui et Rugiani, mutatis rebus a luce veritatis aberrarunt, factus est error peior priore; nam sanctum Vitum, quem nos servum Dei confitemur, Rani pro deo colere ceperunt, fingentes ei simulachrum maximum, et servierunt creaturae potius quam creatori. Adeo autem haec superstitio apud Ranos invaluit, ut Zuantevith deus terrae Rugianorum inter omnia numina Slavorum primatum obtinuerit, clarior in victoriis, efficacior in responsis. Unde etiam nostra adhuc etate non solum Wagirensis terra, sed et omnes Slavorum provinciae illuc tributa annuatim trans mittebant, illum deum deorum esse profitentes. Rex apud eos modicae estimacionis est comparacione flaminis. Ille enim responsa perquirat et eventum sortium explorat. Ille ad nutum sortium, porro rex et populus ad illius nutum pendent.*

svi primarni izvori. Niti jedan ne spominje Svantevita izvan rujanskoga područja. On je potvrđen samo kod Slavena na Rujani, premda je bio u časti i kod njihovih susjeda.

Suprotno Helmoldovu kazivanju (koje je, uostalom, i on sam označio kao "tanko"), većina je kasnijih istraživača radije prikazivala Svantevita ne samo kao izvornoga rujanskog boga, nego i kao vrhovnoga boga kod svih Slavena uopće. U blažoj inačici te tvrdnje Svantevit je bio barem vrhovni bog kod zapadnoga dijela Slavena, uključiv i Hrvate. Uvriježilo se mišljenje da je sv. Vid kod zapadnoga dijela Slavena nadomjestio poganskoga *Svantevita*. No kod južnih se Slavena neko božanstvo imenom Svantevit ne javlja ni u kojem od primarnih izvora. Koliko mi je poznato, tek je Mavro Orbini 1601. u nas pisao o *Svantevitu*. Detaljno je prepričao Saksa (uz pomoć drugih izvora) i opisao kako su, nakon otpadanja od vjere, u Arkoni Slaveni sagradili hram bogu *Svatovitu (Zvantoviku)*¹⁰, ... *koji nije drugo doli svet Vid* (1999:139). Usprkos rušenju hrama na Rujani, *praznovjerje u Svatovita ruganskog osta na snazi i dugo se održa među Česima, sve dok blaženi Vjenceslav, knez češki, ne preda svom narodu moći sv. Vida koje bijaše dobio od cara Otona...*¹¹ Izgleda da je Orbini mislio da je Svantevit bio općeslavensko božanstvo.

Nakon toga se Svetovit sve češće spominje. Kod Slovenaca ga navodi Valvasor u *Die Ehre deß Herzogthums Crain* kao *Suantevith, Zvantevit* odnosno *Svantevit* (1689:VII./ 376–379), a kod nas Bedeković u *Natale solum...* (1752:238) kao *Szvetovid* i tumači: *id est Mundum videns*, ali ne spominje benediktince i sv. Vita), sve dok ga Natko Nodilo u svojoj *Staroj religiji Srba i Hrvata* nije promovirao u vrhovnoga boga svih Slavena i napisao *da je Vid bog bogova, i da ga hristijani prometnuše svetim Vidom* (1981:74). *Vid*, baltički *Svantevit*, mu je *bog baš nebesni*, a ... *kao vrhovni bog na nebu* (1981:90,91) identičan je s Velesom, pa čak i Wodanom/Odinom (1981:120).

Važnost svetoga Vida u Hrvata opet će pokazati statistika (Badurina 2006). Crkve posvećene sv. Vidu, njih 136, razasute su dosta neujednačeno po cijeloj Hrvatskoj:

¹⁰ Orbinija navodim prema prijevodu Snježane Husić u izdanju Golden marketinga god. 1999., gdje se Svatovit spominje od str. 139 do 142.

¹¹ Ali Václav je dao izgraditi crkvu sv. Vita u Pragu oko god. 925., a Waldemar je srušio hram u Arkoni 1168., dakle gotovo dva i pol stoljeća kasnije.

Biskupija	župna crkva	kapela	ukupno
Dubrovačka	1	17	18
Đakovačka	—	4	4
Hvarska	—	7	7
Križevačka	—	1	1
Krčka	1	3	4
Osorska	—	3	3
Porečka	2	10	12
Požeška	1	9	10
Rabska	—	2	2
Riječka	1	—	1
Senjska	1	10	11
Splitska	2	6	8
Šibenska	—	4	4
Varaždinska	5	7	12
Zadarska	—	4	4
Zagrebačka	4	31	35
Ukupno	18	118	136

I u Sloveniji je sv. Vid dobro zastupljen, posvećeno mu je ukupno 76 crkava i kapela.

Dan sv. Vida i inače je bio jako važan jer je prije kalendarske reforme to bio najdulji dan u godini te ne treba čuditi što se uz njega javljaju razne izreke i pjesme povezane sa Suncem. Ali opreza nikada dosta. Lik Sunca iz XV. st. na crkvi sv. Jelene kod Mošćenica, o kojem sam malo prije govorio, bio je Nikoli Crnkoviću, uvjerenu zagovorniku pretpostavke o dualističkoj duhovnosti starih Hrvata, *Svetovidov sunčani lik* (2002:135).

Istočna crkva također poznaje toga starokršćanskog sveca iz Sicilije, ali on nema pravoga kulta. Tek je iz činjenice da su na Vidov dan (15. lipnja) Srbi izgubili boj protiv Turaka na Kosovu polju izrastao vidovdanski mit pa se Vid ušuljao i u narodnu poeziju.

No ima i bezočnih falsifikata, na primjer pjesma što ju je objavio neki M. S. Milojević, a u kojoj nastupa sav praslavenski panteon, pa i *Svevid*. U njoj Ivan plete cvijeće i

Daje ga bratu mlađemu,
A Petru bratu Koledu.
Petar ga plete te plete,
Daje ga daždnom Dažbogu...
Petar ga plete te plete,
Daje ga voju Perunu...
Daje ga tovnom Velesu...
Daje ga velju Jarilu...
Daje ga svjetlu Svevidu...
Daje ga silnu Triglavu,
Triglavu svetoj trojici.

Dalje ne treba trošiti riječi (Belaj 2007:79).

Osim imena doista brojnih crkava i kapela, nije mi poznat ama baš niti jedan jedini ozbiljan indicij koji bi mogao ukazivati na to da su južni Slaveni (i Hrvati) ikada do Orbinijeva "baroknog slavenstva" poznavali boga imenom *Svantevit* i sl. A jedini primjer gdje možemo sv. Vida povezati s nekim pretkršćanskim bogom jest onaj već spomenuti iz središnje Istre gdje je gračaška crkva povezana s *Perunom* i *Peruncovcem/Perunčevcem*.

Ne smije se ispustiti iz vida niti činjenicu da je sv. Vid kod slavenskih (rimokatoličkih) naroda zaštitnik očinjega vida. Budući da u životopisu kršćanskoga sveca Vita nema ama baš nikakva uporišta za tu njegovu ulogu, a ona k tome nije poznata u drugih, neslavenskih naroda, očito je ona posljedica pučke etimologije (sličnost imena Vit i imenice *vid* [očinji] lako je uočljiva) i, možda, supstratnoga djelovanja hipostatskoga slavenskog božanstva.

Naime, važna Svantevitova značajka jest da mu je kip imao četiri lica od kojih je svako **gledalo** na svoju stranu svijeta (*quattuor capitibus totidemque cervicibus mirandum perstabat, e quibus duo pectus totidemque tergum respicere videbantur*, Saxo Grammaticus XIV.39.3.). Roman Jakobson je svojedobno ustvrdio da to predstavlja četiri Svantevitova aspekta (1970:611). Tu su tvrdnju prihvatili Ivanov i Toporov 1965. (str. 68, bilj. 12) i, u svezi s baltičkim predodžbama o četiri Perkunsa, ponovili 1974. (str. 27): ...

представление о четырех ипостасях Перкуна обычно соотносимых с четырьмя сторонами света.

Rujanski Svantevit je, dakle, bio poznat po tome da *gleda* na sve strane. Bio je *Mundum videns*. Rekonstruirani slavenski vrhovni bog (u zadnjoj fazi slavenske pretkršćanske religije, obredni tekstovi koje se uspješno rekonstruiraju, imao je tu ulogu **Perunъ*) jest onaj koji **vysoko na vrъhu ... sěditi, daleko glěditi*¹². Lako je moguće da je dar očinjeg *vida* odigrao ulogu u kreiranju najmlađih oblika imena kao što je *Svetovid* i sl. Ipak moram upozoriti da ime *Suvid* svojim oblikom jako navlači na predslavenski, romanski supstrat (*sanctus* > *sut-*, kao u *Sutivan*, *Supetar*, *Stomorica*) i ne mora uopće biti *izvorno* slavensko/hrvatsko.

Ekskurz o Svantevitovu položaju unutar sustava slavenske mitologije¹³

Možda će za lakše razumijevanje Svantevitova položaja u vremenski promjenjivu sustavu slavenske mitologije biti korisno pogledati hrvatski svadbeni obred sa svetim "mitopoetskim" tekstom zapisanim pred tridesetak godina u Kutnjaku, u lužbreškoj Podravini. Tamo je djever morao simbolički dovesti mladu koju je predstavljao vijenac ili rupčić privezan na suhu granu, na vrh najvišega stabla. A

Dever je, prije nego li se je počel pentrati na drevo, platil mužiki da mu igrajo nekakvu pesmu dok se bu on pentral. Onda je dever moral popiti par kupici vina i nazdravlati i to ovak. Prvu je zdigel i rekel:
Najprije se setimo svevišnjega Boga
koji visoko sedi i vse nas doli gledi.

Nakon toga je nazdravio svatovskim vođama, zovući ih kapetanima:

Za vas gospoda kapitani
koji za stolom sediste
i saki v svoj kut glediste.

¹² Sveta rima, povezana s bogom ocem: **sěditi – glěditi* kao da stoji u opreci rimi kojom je označen način djelovanja boga sina: **hoditi – roditi*.

¹³ Gradivo što će biti izloženo u ovome *ekskurzu* može se, sa svim bibliografskim navodima, naći u *Hodu kroz godinu* (2007:230, 286–289.), samo što je ovdje drukčije organizirano i dodatno interpretirano.

Posebno je zanimljiva treća zdravica koja je, doduše, ostala neizgovorena, no nama je posve jasna:

Treću je ne spil do kraja, već ono kaj mu je ostalo je zlejal v zemlu ili v koren dreva ili pod noge mužikašem, i onda je mužika zaigrala. I igrali so dok je dever ne donesel doli toga ropčeka z dreva.

Jasno prepoznajemo mitsko ustrojstvo Svijeta podijeljena u tri pojasa. U konkretnoj, *realiziranoj* situaciji (skinemo li kršćansku presvlaku) to su

1. nebeski pojas s "bogom koji *visoko na vrhu ... sedit*",
2. zemaljski pojas s konkretnim svatovima koje predvođe *kapitani* i
3. podzemni pojas donjega boga.

Prema do sada rekonstruiranim slikama i formulama (pomoću neugodno škratih izvora i bogatoga folklornog gradiva), na mitskoj je razini gore Perun, vrhovni bog, u sredini su *gosti* nazočni svadbi njegove djece i predvođeni "kumovima", a onaj dolje, nespomenuti (kojem su ipak dali vina), Veles. Konkretna situacija odražava, dakle, mitsku božansku strukturu svadbenoga pira u *Gradu* na vrhu (*Gore, Stabla*), u kojoj iznenada razbiremo božansku hijerarhiju:

1. *Bog koji visoko sjedi*,
2. predvodnici svatova,
3. ostala *gospoda* svatovi.

Jednostavniju sliku s *bogom koji visoko sjedi i gospodom* svatovima nudi pjesma što ju je pred više od stoljeća i pol (1847.) zabilježio Ivan Kukuljević:

Gori sedi sivi sokol,
Gori sedi, grada gleda:
"Bog nam živi tu gospodu!"

U kutnjačkoj svadbi *kapitani* (dvojica) također sjede, kao i bog na vrhu, *i saki v svoj kut* gleda. Kao da je *gledanje* važno pa se posebice spominje premda u kutnjačkoj svadbi ono nije motivirano nikakvim obrednim činom, nema nikakvu funkciju. No oni sjede u *iži*, sobi, a soba ima u pravilu *četiri* kuta. Sada će možda biti lakše razumljiva ruska svadbena

u kojoj imamo mitsku sliku božanske svadbe na svjetskom stablu, s tri-četiri glavna svata ("vrhovna"):

<i>Стой, верба, стой, развейся, Раным-рано стой, развейся! К нашей вербе будут гости: Семсот господ, три четыре, Три четыре верховые.</i>	"Stoj, vrbo, stoj, razvij se, Jutrom rano stoj, razvij se! K našoj će vrbi doći гости: Sedam stotina gospode, tri-četiri, Tri-četiri vrhovna."
---	--

Gospoda su, kao i u nas, svatovi, i imaju tri-četiri predvodnika (a svaka svadba ima samo dvoje svatove!). Ruska pjesma potvrđuje pretpostavljenu praslavensku starinu ovoga pretkršćanskog motiva. Na višem stupnju apstrakcije možemo pretpostaviti shemu:

1. vrhovni bog,
2. četiri boga – predvodnika koji također gledaju,
3. božanski гости.

Praindoeuropski vrhovni bog **d̥ieus* (*pāter*), što su ga Balti sačuvali u folklornim tekstovima do naših dana, kod Slavena se izgubio gotovo posve bez traga. Tek su istočnoslavenski srednjovjekovni tekstovi zabilježili *Diva* i *Dive* (Дивъ, дивы), ali bez pobližih oznaka. Prvo je muški mitski lik, u jednini, povezan s pojmovima gore, nadređen, suh, a drugi ženski, u množini, povezan s dolje, s podređenim, vlažnim (Ivanov–Toporov 1965:173, 179). Zamijenio ga je Perun. Ali Perun, kao i baltički Perkunas, može biti višestruk: *Jo yra keturi broliai: rytų, pietų, šiaurės ir vakarų Perkūnai*. ("Četvero je braće: istočni, zapadni, sjeverni i južni Perkun"; Ivanov–Toporov 1974:179). U jednom ruskom tekstu iz XV. stoljeća naći ćemo: *Перунъ есть многоъ*, "Perunâ je mnogo". Podudarnost sa Saksovim opisom Svantevitova kipa leži na dlanu:

Ingens in aede simulacrum, omnem humani corporis habitum granditate transcendens, quatuor capitibus totidemque cervicibus mirandum perstabat, e quibus duo pectus totidemque tergum respicere videbantur.	"U svetištu je stajao neizmjereno velik čudnovat kip, sve mjere ljudskoga tijela nadilazio je veličanstvenošću, s četirima glavama i isto toliko šija, od kojih su dvije gledale naprijed a isto toliko otraga."
---	--

Perun se, dakle, mogao prikazivati s više lica/glava kao i Svantevit. O višeglavim bogovima imamo, osim netom navedena opisa, i arheološke dokaze nađene kod svih triju slavenskih grana. Jesu li *kapitani*, koji gledaju svaki u svoj kut, daleki odbljesak višeglavoga boga? I to bez obzira na to da su u svadbi samo dvojica, a *Mundum videns* ima četiri glave? Ali zašto ne: u ruskoj svadbenoj smo vidjeli da se pod vrbom okupljaju *Семcom зочнод, три четыре, Три четыре верховые*.

No postoji još jedna, tanka doduše, ali ipak moguća veza. Gospoda kapitani sjede u sobi *i saki v svoj kut* gleda. Već sam rekao da ova slika u Kutnjaku nije motivirana nikakvim obrednim činom. No riječ *kut*, praslavenski **kotъ*, može imati sakralno značenje. U poljskome je od *kqt* izvedeno *kqćina* = *izba-božnica* ("bogomolja", danas obično "sinagoga"). Tri njemačka izvora iz prve polovice XII. stoljeća (Herbord, Ebbo i anonimni redovnik iz Prieflinga [danas Prüfening kod Regensburga]) opisuju još poganski pomorjanski Szczecin te spominju četiri hrama koja zovu "slavenskom" riječi *contina* (Herbod ju izvodi iz lat. *continere*). Kada bi riječ *contina* doista nastala iz psl. **kotъ*, onda bi se otvorila dodatna mogućnost za tumačenje kutnjačke obredne zdravice.

No i bez obzira na *kut* u koji su gledala *gospoda kapitani*, kutnjačka zdravica (samo neka mi netko ne kaže da je ime sela *Kutnjak* nastalo po poganskoj *contini* kojoj, eto, imamo jezični trag u kutnjačkoj zdravici!) donosi arhaičnu sliku božanske hijerarhije u kojoj nije posve jasno je li Perun već postao "bog koji *visoko na vrhu ... seditъ*" ili je on onaj koji učetverostručeno promatra svatove. Bog koji nam je poznat kao Svantevit iz izvora nastalih od sedmoga desetljeća XII. stoljeća dalje, dakle preko pola tisućljeća nakon razlaza praslavenske skupine, imao je dosta vremena

da prilagodi svoje značajke novim društvenim uvjetima (gradske zajednice s razvijenim obrtima i trgovinom i povezane s cijelim Baltikom, nadirući feudalizam, višestoljetni dodiri s kršćanstvom) te da se, čini se, osamostali od Peruna (koji je također bio poznat kod pomorjanskih Slavena) i od atributa napravi pravo ime.

Nego da se vratim izlaganju. Ako i jest vjerojatno da je sv. Vid kod nekih (možda i mnogih) srednjovjekovnih crkava nadomjestio neko pogansko božanstvo, to ipak ne znači da svaka crkva posvećena sv. Vidu mora imati poganske korijene. Neke su mogle od same zamisli biti posvećene sv. Vidu, bez ikakvih poganskih primisli.

Oko Svantevita i njegove moguće veze sa sv. Vitom isplelo se previše nejasnoća i netko bi se toga trebao temeljito i kritički prihvatiti. Ja ovim prilogom želim samo upozoriti na opasnosti koje se kriju pri olaku prihvaćanju starijih tvrdnji i na nedopustivost građenja novih zaključaka na neprovjerenim pretpostavkama.

Za sada mogu predložiti sljedeći scenarij kao moguć: Slaveni su, dolazeći na jug, postavili svoje vrhovne bogove u prostor, među njima i onoga koji **vysoko na vr̥hu ... sēdit̃, daleko gl̥edit̃*. Misionari iz Bizanta, želeći istisnuti sjećanje na nj, postavili su na njegova mjesta crkve sv. Ilije. Misionari sa Zapada pak, poznajući priču, što ju je pribilježio Helmold, o navodnom¹⁴ štovanju sv. Vida na Rujani i njegova poistovjećivanja sa Svantevitom, i potkrijepljeni znanjem da je u Češkoj uspješno pokrštavanje pratilo širenje kulta sv. Vida, uzimaju sv. Vida kao koristan supstitut za vrhovnoga boga pri pokrštavanju slavenskih područja.

Situacija u Hrvatskoj (gdje se javljaju i Vid i Ilija kao supstituti vrhovnoga boga koji na gori **vysoko na vr̥hu sēdit̃* i s nje **daleko gl̥edit̃*) odražavala bi, prema mojem mišljenju, zamršen politički proces nastajanja hrvatske kršćanske države, a ne štovanje boga Svantevida, k tome po mogućnosti još i dualističkoga! Postojeće gradivo, ponavljam, ne potvrđuje da bi Svantevit bio poznat na jugu, dok za Peruna imamo dovoljno čvrste indicije za više lokaliteta. Može se tek razmišljati je li taj visoki bog koji **vysoko na vr̥hu ...*

¹⁴ Neka mi oprostite oni koji se drže samo potvrđenih činjenica: *činjenica* jest da je Helmold napisao da stara predaja govori da je Svantevit nastao kvarenjem štovanja sv. Vitya.

sěditь, daleko glěditь uvijek i posvuda kod južnih Slavena imao ime *Perunъ* ili je koji od njegovih atributa bio ponegdje rabljen kao zamjensko ime.

Na kraju mogu dati usputni tablični pregled supstituiranja poganskih božanstava na trima glavnim točkama svetih pretkršćanskih struktura.¹⁵

VELIKI, PLEMENSKI TROKUTI			
	točka boga na visini	točka ženskoga božanstva	točka donjega boga
Ivanec:	(<i>Gora</i>)	sv. Marija Magdalena	sv. Wolfgang/Vuk
zapadni Papuk:	(<i>Pogani vrh</i>)	sv. Margareta	<i>Petrov vrh</i>
Zagreb:	(<i>Plazur</i> , sv. Jakob)	(sv. Marko) < ženska svetica?	(<i>Jarun</i>)
Martin-Breg:	sv. Martin	sv. Bedenik (Benedikt)	sv. Petar
Mošćenice:	(Perun)	sv. Ana	sv. Juraj
Pag:	sv. Vid	sv. Marija	sv. Juraj
Pelješac:	sv. Ilija	sv. Vid > Gospa od Karmena	<i>špilja</i> , Gospa anđela

¹⁵ Naveo sam samo primjere iz Hrvatske, i to samo one koji su utisnuti u već provjerene strukturne oblike. Nisam uzeo u obzir cijele grozdove toponima, na primjer kod Kijeva (i to je ime bremenito mitološkim sadržajem) niti navodna dualistička svetišta o kojima su pisali Ivo Pilar i njegovi nasljednici (ponajprije don Ante Škobaļ u svojoj knjizi *Obredne gomile*, punoj zanimljivih podataka) jer kod takvih toponima vrijedi ono što sam ranije rekao: ne smijemo *pretpostavke*, učinjene bez dodatne argumentacije, uzeti za gradnju novih zaključaka.

Nisam uzeo u obzir niti jako zanimljive trokute što ih je uz donju Krapinu pronašao Anđelko Đermek (u inače vrijednu članku što mi ga je poslao 2008. na čitanje) jer ih se – barem za sada – ne može provjeriti kazivanjima što su dosad rekonstruirana na općeslavenskoj (tj. praslavenskoj) razini. Đermekovi nam trokuti za sada mogu ispričati samo ono što je, istina logično i uvjerljivo, zamislio on sam, bez pomoći paralela u drugim slavenskim krajevima.

MALI, SEOSKI TROKUTI			
	jedna točka	ženska točka	druga točka
Lepoglava:	sv. Juraj	sv. Marija Magdalena	sv. Ivan (Vid)
Brckovljani:	sv. Martin	<i>Božjako</i>	sv. Brictius
sv. Jelena:	<i>Perun</i>	sv. Jelena "Križarica"	<i>Gradac</i>
Gračiće:	<i>Peruncovac</i> (Vid)	B. D. Marija kod lokve	(Dol)
Vodice:	sv. Ilija	Okit, sv. Marija	gradina Mrdakovica
Žrnovnica:	<i>Perun</i> , sv. Juraj	sv. Marija	<i>zmijski kamen</i>
Žrnovnica, sjever:	<i>Perun</i> , sv. Juraj	sv. Marija	sv. Mihovil

Nešto je zamršenije kod manjih trokuta koji su imali druge funkcije (a još nisu dovoljno utvrđene), a već i svojim različitim oblicima ukazuju na mogućnost i potrebu različitih izbora kršćanskog lika koji će ga supstituirati.

Ovi pregledi ne omogućuju donošenje nikakvih "zakona" o supstituiranju poganskih bogova kršćanskim svecima. Mogu tek potvrditi neke već ranije uočene tendencije. Najučestalija je pojava Blažene Djevice Marije na mjestu točke koja je bila posvećena slavenskom ženskom božanstvu. Iznenaduje pojava sv. Petra na Velesovoj točki. On tu očito nije *nadomjestio* Velesa, nego ga je *pobijedio*. Izbor *supstituta* očito se nije provodio automatizmom prema unaprijed određenom obrascu, nego je uslijedio nakon pomne prosudbe samostalno za svaki pojedini lokalitet.

LITERATURA

- Novozavjetne sigle: 1 Kr = Prva knjiga o Kraljevima, 2 Kr = Druga knjiga o Kraljevima, 1 Mak = Prva knjiga o Makabejcima, Sir = Knjiga Sirahova, Mal = Malahija, Lk = Evanđelje po Luki, Iv = Evanđelje po Ivanu.
- BADURINA, Anđelko. 2006. *Hagiotopografija Hrvatske* [Elektronička baza podataka], elektronički optički disk (CD-ROM). Zagreb: Institut za povijest umjetnosti i Kršćanska sadašnjost.
- BEDEKOVIĆ, Josip. 1752. *Natale solum magni Ecclesiae Doctoris sancti Hieronymi in ruderibus Stridonis occultatum, probatorum nihilominus historicorum et geographicorum opinionibus, ac Brevis illyricanae chronologiae adjumento erutum, atque cum vita ejusdem purpurati Dalmatae*. Neostadii Austriae, ex typographeo Mülleriano.
- BELAJ, Vitimir. ²2007. *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*. Zagreb: Golden marketing.
- CRNKOVIĆ, Nikola. 2002. Prepoznatljivost starohrvatskih poganskih svetišta u dijelu primorja zapadne Hrvatske. *Grobnički zbornik* 2:124–142.
- FORETIĆ, Vinko. 1970. Kroz prošlost poluotoka Pelješca. U: *Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470–1970*. Omiš: Franjevački samostan – Orebići, 251–326.
- HUZJAK, Višnja. 1957. *Zeleni Juraj*. Publikacije Etnološkog seminara Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2. Zagreb.
- ИВАНОВ, Вячеслав Всеволодович – Вадимир Николаевич ТОПОРОВ. 1965. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Moskva.
- ИВАНОВ, Вячеслав Всеволодович – Вадимир Николаевич ТОПОРОВ. 1974. *Исследования в области славянских древностей*. Moskva.
- JAKOBSON Roman. 1970. *Selected Writings, II*. The Hague – Paris.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1987. Hoditi – roditi. Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 33/1987:23–43.

- KATIČIĆ, Radoslav. 1989. Hoditi – roditi. Tragom tekstova jednoga praslavenskog obreda plodnosti. *Studia ethnologica* 1:45–63.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1990. Dalje o rekonstrukciji tekstova jednoga praslavenskog obreda plodnosti. *Studia ethnologica* 2: 35–47.
- KATIČIĆ, Radoslav. 2008. *Trudan hod*. *Filologija* 50:39–143.
- МАТЕВЪ, Д. 1893. Грмеж. *Сборникъ на народни умотворения, наука и книжнина* 9, u posebno paginiranom odjeljku Народни умотворения.
- NODILO, Natko. 1885–1890. *Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča, i govora narodnoga*. *Rad JAZU* 77–78/1885 – 101–192/1890., ovdje prema pretisku. 1981. *Stara religija Srba i Hrvata*, Split: Logos.
- ORBINI, Mavro 1601. *Il regno degli Slavi, hoggi corrotamente detti Schiavoni...* Pesaro.
- PILAR, Ivo. 1931. O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju. *Zbornik za narodni život i običaje* 28:1–86.
- POLJAK, Željko. 1996. *Hrvatske planine. Planinarsko-turistički vodič*. Zagreb: Golden marketing.
- РОМАНОВ, Евдоким Романович. 1894. *Белорусский сборник*, sv. 5. Витебск.
- ŠKOBALJ, don Ante. 1970. *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu: vlastita naklada.
- УСПЕНСКИЙ, Борис Андреевич. 1982. *Филологические разискания в области славянских древностей*. Moskva.
- VALVASOR, Johann Weikhard. 1689. *Die Ehre deß Herzogthums Crain*. Ljubljana.

PAGAN GODS AND THEIR CHRISTIAN SUBSTITUTES

Summary

The article analyzes the phenomenon of supplementing pagan Slavic gods with Christian saints on pre-Christian sacred places. The analysis encompasses only the regions next to pagan 'sacred triangles' which have been established on Croatian territory through previous research, since the continuity of sacredness of a place (or even of the name of that place) can hardly be proven if isolated from the spatial context provided by the landscape. Those were the places which were assumed to be the places of worship of Perun, Veles, Mokosh and Yarilo. The article also points to the dangers of premature conclusions based on unproved (or improvable) hypotheses. Special attention is dedicated to St. Ilija and St. Vitus (cro. Vid), substitutes of the main Slavic god 'sitting on the summit and far from the town' (**vysoko na vr̥hu... sēdit̥, daleko gl̥dit̥*), who was several time convincingly proven to be Perun, while the assumptions on the cult of Svantevit among the Southern Slavs were rejected due to the lack of arguments.

Key words: mythology, substitutes, Croats, Christianization

